

TRANSPARANT

Uitgave van de Vereniging van Christen-Historici

Gender

Mannelijkheid
in de Vroege
Kerk

pag. 6

Homoseksualiteit
als splijtzwam

pag. 12

Religieuze
vrouwen in
de Republiek

pag. 17

Emancipatie van katholieke en protestantse vrouwen in vroegere eeuwen

Al in de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd was de rol van vrouwen groter dan vaak wordt aangenomen, en daarbij was de invloed van religie belangrijk. Uit de levens van zowel katholieke als protestantse vrouwen vallen vormen van emancipatie te destilleren, die zowel overeenkomen als verschillen.

Evelyne Verheggen
Met dank aan Tanja Kootte

Onlangs lanceerde de Vlaamse radiozender VRT een succesvolle podcast met een hoofdrol voor vrouwen: *De vorstinnen van Vlaanderen*. In elf delen wordt voorgedragen dat de middeleeuwen helemaal niet zo vrouwonvriendelijk waren als men vaak denkt. Daarnaast was op de Nederlandse televisie de serie *Het verhaal van Nederland* te zien, waarin de Nederlandse geschiedenis gevolgd werd aan de hand van het huis Oranje-Nassau. Ook hier stonden vrouwen, geparenteerd aan het vorstenhuis, centraal: in de aflevering over de zeventiende eeuw kwamen hun mannen

Sommige religieuze maagden ontleenden gezag aan ingevingen en visioenen die zij van hogerhand leken te ontvangen.

zelfs amper in beeld. Het Rijksmuseum is het project *Vrouwen van het Rijksmuseum* gestart om ze zichtbaar te maken en onderzoek te doen naar vrouwen die zijn vertegenwoordigd in de collectie. Het museum werkt daarvoor samen met

kunsthistorica Judith Noorman, die in 2021 een Vidi-beurs kreeg voor haar project *The female impact*. Samen met Robbert Jan van der Maal en met hulp van vele vrijwilligers transcribeerden en schreven zij een eerste boek, naar

Afb. 1. Devotieprentje, gravure op perkament van S.Teresia in extase (uitgegeven door Jan Baptist van de Sande, ca. 1700). Beeld Museum Catharijneconvent Utrecht.

aanleiding van overgeleverde memorieboeken van de Alkmaarse geestelijke maagd Maria van Nesse (1588-1650).¹ Vrouwengeschiedenis is *hot*, maar dat is niet nieuw. Al in de jaren 90 werd ik lid van de *Vereniging voor Vrouwengeschiedenis*, opgericht in 1990, en opvolger van het *Landelijk Overleg Vrouwengeschiedenis*, dat in 1976 ontstond. Historica Els Kloek was een van de belangrijkste grondleggers. Tot mijn verbazing heeft zij nimmer een hoogleraarspost over dit onderwerp mogen bekleden, ondanks haar baanbrekend pionierswerk. Maar nu pas, in het *woke*-tijdperk, wordt het onderzoek naar vrouwen in onze geschiedenis echt essentieel.

Al sinds mijn promotieonderzoek naar katholieke devotieprenten in de

zeventiende en achttiende eeuw, gepubliceerd in 2006, doe ik gepassioneerd onderzoek naar vrouwen in de kerk-, kunst- en cultuurgeschiedenis, mede omdat zij nimmer de aandacht hebben

Katholieke vrouwen hadden zodoende de keuze tussen een huwelijk met beperkingen of een geestelijke roeping.

gekregen die ze verdienen.² Ondanks mijn katholieke opvoeding in Limburg opende zich tijdens mijn onderzoek een nieuwe wereld. Nimmer had iemand mij

verteld dat vrouwen de kerk overeind hielden in tijden van crisis. Ik ontdekte dat vrouwen intensief gebruik maakten van prenten als hulpmiddel bij het gebed. Om katholieke vrouwen te positioneren vergelijk ik hun belang graag met hun protestantse seksegenoten. Hoe droegen zij bij aan een betere wereld? Aan de hand van prenten, die ik naast overgeleverde teksten als een belangrijke bron voor historisch onderzoek beschouw, maak ik u deelgenoot van mijn voorlopige bevindingen.

De opkomst van religieuze vrouwengemeenschappen in de middeleeuwen

Al vanaf de middeleeuwen werden in hogere klassen huwelijken strategisch gearrangeerd. Vrouwen én mannen werden bij voorkeur uitgehuwelijkt aan een goede partij. Voor elite-dames die niet wilden trouwen waren vele kloosters en abdijen een goed alternatief om in een veilige gemeenschap hun talenten te ontplooien. Koos men niet voor een leven in – al dan niet strenge – clausuur, dan was er ook nog de mogelijkheid om als een semi-religieuze vrouw ‘in de wereld’ te wonen. Zo leefden tienduizenden vrouwen in gemeenschappen of alleen, waaronder de Zusters van het Gemene Leven en begijnen. Semi-religieuze levende vrouwen werden in de volksmond ook wel ‘kloppen’ genoemd, geïnspireerd op Bijbelteksten waarbij Christus aanklopt op de deur van iemands hart, synoniem voor de ziel. Isabella van Eeghen (1913-1996) schreef in haar dissertatie uit 1941 over het Amsterdamse begijnhof: ‘Voor vrouwen en meisjes, die niet bepaald een roeping gevoelden tot het kloosterleven, maar toch wel graag een zekeren toeverlaat wilden hebben, moet het Hof zeer aantrekkelijk geweest zijn. Men kon het immers weer verlaten, zelfs wanneer men begijn was geworden. (...) De

begijnen en niet begijnen behielden voor een groot deel haar eigen vrijheid. Ze hadden een eigen woning of kamer, en zorgden voor zichzelf. Voor arme

PERSONALIA

Evelyne Verheggen studeerde kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Leiden. In 2006

promoveerde zij aan de

Radboud Universiteit Nijmegen op het proefschrift *Beelden voor passie en hartstocht. Bid- en devotieprenten in de Noordelijke Nederlanden, 17de en 18de eeuw*. Behalve over devotieprenten publiceerde zij over reliëvering en over de inrichting van kerken. Momenteel is zij werkzaam als zelfstandig erfgoeddeskundige religieus erfgoed en geeft zij lezingen, colleges en vervult zij schrijfp opdrachten. Als vrij onderzoeksmedewerker is zij verbonden aan het Ruusbroecgenootschap van de Universiteit Antwerpen.

begijnen bestond de gelegenheid bij rijkere in dienst te gaan.³

Sommige religieuze maagden ontleenden gezag aan ingevingen en visioenen die zij van hogerhand leken te ontvangen, een eigenschap die hun als vanzelfsprekend werd toegedicht en die gold als beloning voor een kuis, deugdzam en ascetisch leven.⁴ Vrouwen zouden ontvankelijker zijn voor boodschappen van gene zijde. De als minnelyriek geduide literatuur van vrouwen uit de middeleeuwen neemt in de literatuurgeschiedenis een vooraanstaande plaats in. Bijvoorbeeld de mystica Hadewijch (1200-1260) behoorde tot de eerste generatie begijnen en schreef over het ervaren van extreem emotionele affectueuze ervaringen. Haar pedagogisch geduide werken waren bestemd voor de spirituele groei van een gemeenschap van vrouwen om haar heen.⁵ Haar opgetekende visioenen getuigen hoe zij op deze wijze religieuze autoriteit verwierf. De ascetische oefeningen waren gericht op de relatie van de menselijke ziel tot God en het ervaren van de mystieke vereniging in volledige overgave met haar bruidegom Christus.⁶

Katholieke vrouwen na de Reformatie

Onder invloed van de Reformatie veranderde de situatie in de Noord-Nederlandse Republiek. Traditionele begijnhoven bleken door de overheid een niet te verbieden en aantrekkelijk alternatief voor de verbeurd

verklaarde en geconfisqueerde vrouwenkloosters. Als een vrouw zich toch geroepen voelde tot een leven als non, dat binnen de kerkelijke hiërarchie hoger aangeschreven stond, dan kon zij zich laten wijden in een van de honderden kloosters en abdijen in de Generaliteitslanden, Vlaanderen en het Rijnland die de Reformatiestorm hadden overleefd of daar in de zestiende en zeventiende eeuw waren gesticht.

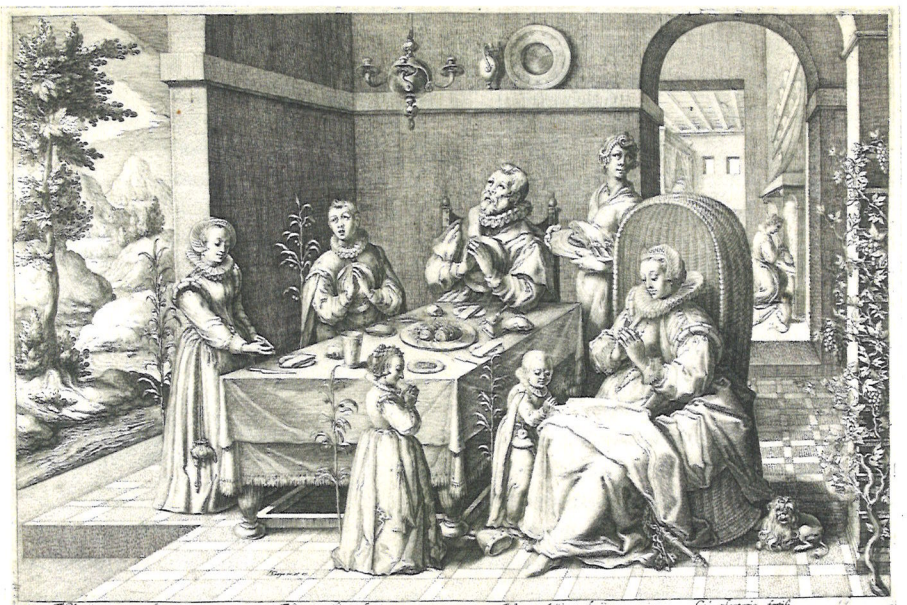
Katholieke vrouwen hadden zodoende de keuze tussen een huwelijk met beperkingen of een geestelijke roeping. Als ze kozen voor een semi-religieus leven 'in de wereld', dan bleven ze wilsbekwaam, vrij in doen en laten en konden ze financieel zelfstandig blijven. Zelfbewust en vrijwillig kozen zij voor één van de vele mogelijke religieuze levenswijzen, variërend van tertiarië tot lid van diverse religieuze orden en broederschappen of door zich te laten wijden tot begin: de rigiditeit van dat zelf verkozen leven verschilde nogal eens. Het leven als maagd verschaft vrouwen naast zelfstandigheid ook status: een zuiver leven sprak tot de verbeelding. Inspiratie voor het leiden van een vroom leven vonden kloppen en begijnen in de hagiografieën van vele vrouwelijke heiligen en orde-stichteressen. In navolging van deze rolmodellen zorgden zij voor zieken, armen en weeskinderen of gaven zij onderwijs aan meisjes. Boekjes, prenten en liederen werden geschreven, gegraveerd en gecomponeerd, geïnspireerd op levensverhalen van deze heiligen zoals Catharina van Siena (1347-1380), Johanna van Valois (1464-1505), Theresia van Avila

(1515-1582) (Afb. 1) en Maria Magdalena de Pazzi (1566-1607).

Geestelijke maagden uit de katholieke elite waren essentieel voor het bestaan van de katholieke armenzorg. Het onderzoek naar hen staat nog in kinderschoenen, maar nu al wijst alles erop dat ze ook financieel, met hun donaties, de *Caritas* overeind hielden. De schuilkkerken werden door hen ingericht met prachtige schilderijen, zilver, juwelen en kostbare paramenten. Zo 'kochten' en verwierven zij macht, invloed en status. Ze werkten daarbij nauw samen met – eveneens celibatair levende – priesters die zij als gelijkwaardig beschouwden.

Bidden

Katholieken vrouwen voedden hun kinderen religieus op, maar na de Reformatie werd dit hen in de Republiek behoorlijk moeilijk gemaakt. Kinderen leerden al jong de getijden te bidden op illegale (her)opgerichte schooltjes, mogelijk gemaakt dankzij de kloppen en begijnen. Katholieke vrouwen baden nog steeds dagelijks Maria-getijden. Geert Grote (1340-1384) had daartoe al in de veertiende eeuw deze gebeden uit het Latijn vertaald, zijn vertalingen werden in vrouwenkloosters gekopieerd en bleven lang in gebruik. In de zeventiende eeuw werden, speciaal voor vrouwen, tientallen stichtelijke boekjes geschreven in de volkstaal, waaronder ook nieuwe bewerkingen van de getijden en litanieën. Zo verscheen in 1651 van de hand van de geestelijke vader van het Amsterdamse Begijnhof Leonardus Marius

Afb. 2. Het gebed voor de maaltijd (door Jacques de Gheyn II, 1593-1597).

Beeld Rijksmuseum Amsterdam

Afb. 3a. De verbeelding van de annunciatie in de *Evangelicae Historiae Imagines* (1593), de prentbijbel van Nadal. Beeld Ruusbroecgenootschap Antwerpen

(1588-1652) het nieuwe getijdenboekje *Kerkelyke getyden van de Hoogwaardige Moeder* (afb. 4b).

Bij het bidden richtte de katholieke gelovige zich – bij voorkeur knielend – in een persoonlijk gesprek tot God, Jezus, Maria of andere heiligen. Met alle zintuigen (smaak, reuk, tastzin, gehoor en gezicht) beeldde hij of zij zich in aanwezig te zijn bij de in de vrome teksten beschreven handeling of de bijbehorende afbeelding. Door beelden, relieken, schilderijen en prenten stond de gelovige als het ware visueel en tastbaar in direct contact met het onderwerp van de meditatie. Devotieprenten en devotionalia hielpen katholieken bij het ‘imageren’ van het onderwerp van de meditatie, een gebedsmethode die vanaf de late middeleeuwen werd gepopulariseerd.

Protestanten, met name de in de Noordelijke Nederlanden dominante calvinisten, hadden rigoureuus met deze traditie gebroken. Zij beschouwden het gezin als een kleine kerk, bijvoorbeeld bij de maaltijd (afb. 2). Driemaal daags werd aan de eettafel gebeden en de Bijbel voorgelezen. Kinderen werden thuis en op school christelijk opgevoed. Zondag ging men tweemaal naar de kerk en vaak ook door de weeks, naast biddagen en dankdagen, bij bijzondere gelegenheden, bijvoorbeeld oorlog of ziekten. In heel wat overgeleverde prenten en schilderijen zit het biddende gezin aan

Afb. 3b. De annunciatie afgebeeld door Maerten de Vos in *Theatrum Biblicum* (1639), uitgegeven door Claes Jansz. Visscher II. Beeld Rijksmuseum Amsterdam

een tafel, vaak met de tien geboden op de achtergrond.

Als leidraad voor het bidden werden in de zeventiende eeuw ook voor protestanten veel nieuwe gebedenboeken geschreven. In tegenstelling tot de vaak rijk geïllustreerde katholieke boeken was in de protestante lectuur soms

aarzeling – vanaf 1522 ook voorstander van beelddidactiek. Zo stond hij mede aan de wieg van een nieuwe beeldenbijbel voor leken, die zich breed ontwikkelde en succesvol werd voortgezet.

De katholieke, in de Lage Landen ontstane, Bijbelse beeldcultuur voldeed vervolgens in de ogen van de in Rome

Geestelijke maagden uit de katholieke elite waren essentieel voor het bestaan van de katholieke armenzorg.

enkel op de titelpagina een afbeelding te vinden. Een groot verschil met de katholieke bundels: die werden vaak ook nog voorzien van mee ingebonden of los ingevoegde devotieprenten. Katholieken beschouwden de beeldtaal als onderdeel van hun religieuze identiteit. Het verzamelen van devotieprenten was populair bij (vooral) vrouwen.

De verbeelding van Luther en Nadal

Het kostbare, visueel en zintuigelijk geïnspireerde ‘theater van geloof’ stond rond de Reformatie zwaar ter discussie. Reformator Maarten Luther promootte de studie van de Bijbel in de volkstaal en verklaarde zich – na enige

in 1540 opgerichte orde van de jezuïeten niet langer. Op aandringen van de stichter van de orde, Ignatius van Loyola (1491-1556), bedacht een van zijn directe volgers Gerónimo Nadal (1507-1580) een handleiding voor de visuele attractieve verbeelding van het Nieuwe Testament: de *Evangelicae Historiae Imagines* (1593). De prentbijbel van Nadal staat aan het begin van een typisch katholiek te duiden vroegmoderne beeldcultuur, rekening houdend met ingezette hervormingen naar aanleiding van het Concilie van Trente (1545-1563) en met een triomfantelijke expressie waar theatrale gevoelens aan werden toegevoegd. De teksten werden voorzien van ‘punctjes’: hoofdletters

met bijbehorende tekst als leidraad om te bidden. De aanschouwer werd als het ware mediterend onderdeel van de voorstelling. Daarmee onderscheidde deze prentbijbel zich ostentatief van inmiddels gangbare Bijbelse voorstellingen, die in protestantse kringen enkel nog als didactisch hulpmiddel werden aangewend.

Het huisgezin werd het nieuwe protestantse ideaal.

Frappant zijn bijvoorbeeld de verschillen bij de verbeelding van de annunciatie. Bij Nadal knielt Maria en bidt zij uit een getijdenboekje, aan haar voeten is een handwerkmandje afgebeeld. Alles refereert aan de kloosterregel *Ora et Labora* (afb. 3a). In de protestantse verbeelding is Maria zittend achter een tafel de Bijbel aan het lezen met op de achtergrond de tafels met de tien geboden (afb. 3b). Ook prenten over God, hemel, hel en vagevuur werden gecensureerd. Van deze thema's werd enkel de hemel nog verbeeld: Bijbelgetrouw zoals de in de Apocalyps beschreven ommuurde vierkante stad. De onder katholieken populaire voorstellingen van

'rolmodellen' zoals Maria en vrouwelijke heiligen waren taboe, enkel als ze een rol in de Schrift speelden mochten ze worden afgebeeld. Zo leerde de Bijbelse Maria, zuster van Marta, gezeten aan Christus voeten, wijze lessen uit de Heilige Schrift (afb. 4a).

Domineesvrouwen

Onder het nieuwe gezag werd het voor protestantse vrouwen met ambities moeilijk, tenzij zij behoorden tot de rijke elite en in eigen levensonderhoud konden voorzien. Zowel voor mannen als voor vrouwen werd het celibataire leven niet meer tot voorbeeld gesteld. Zij werden in de Republiek geacht te trouwen en kinderen op te voeden. Het huisgezin werd het nieuwe protestantse ideaal. Dominees en hun gezinnen werden verheven tot de nieuwe intellectuele elite. Daarbij stond de man aan het hoofd van het gezin en volgens Bijbelse voorschriften diende zijn vrouw aan hem onderdanig te zijn. Als protestantse pendant van de klopp is de domineesvrouw of -dochter te beschouwen. Ook zij verrichtte onderwijs en zorgtaken. Vrouwen waren uitgesloten van het bestuur over personen en goederen, uitgezonderd regentessen van sociale zorginstellingen. Ook bij protestanten lieten rijke weduwen hun geld na aan goede doelen, bijvoorbeeld de stichting van hofjes voor verarmde vrouwen. Onlangs publiceerde historica Amanda Pipkin een boek over het

emancipatieproces van een aantal van deze protestantse vrouwen: *Dissenting daughters: reformed women in the Dutch Republic, 1572-1725*. Naast eerder verschenen studies, onder andere over de intellectuele Anna Maria van Schurmann (1607-1678), is dit boek een goede aanzet tot het nader bestuderen van andere vrouwen. Het begin is dus door Pipkin, Els Kloek en anderen al gemaakt, maar er zijn nog veel meer vrouwen, katholiek en protestant, met en zonder visioenen, die een studie waard zijn, zowel over hun geestelijk leven als over hun maatschappelijke positie en rol. Wie durft?

Noten

- ¹ Judith Noorman en Robbert Jan van der Maal, *Het unieke memorieboek van Maria van Nesse, 1588-1650. Nieuwe perspectieven op huishoudelijke consumptie* (Amsterdam University Press, Amsterdam 2022).
- ² Evelyn M.F. Verheggen, *Beelden voor passie en hartstocht: bid- en devotieprenten in de Noordelijke Nederlanden, 17de en 18de eeuw* (Walburg Pers, Zutphen 2006).
- ³ Isabella van Eeghen, *Vrouwenkloosters en Begijnhof in Amsterdam: van de 14e tot het eind der 16e eeuw* (Parijs, Amsterdam 1941) 29.
- ⁴ Marit Monteiro, *Geestelijke maagden. Leven tussen klooster en wereld in Noord-Nederland gedurende de zeventiende eeuw* (Verloren, Hilversum 1996) 253-256.
- ⁵ Paul Mommaers, *Hadewijch. Schrijfster - Begijn - Mystica* (Peeters, Leuven 2003) 66-67.
- ⁶ Idem, 121-129.

Afb. 4a. Titelpagina van *Het Nieuwe Jeruzalem, Vertoont In een t'samensprekinghe tusschen Christum ende Mariam, sittende aen zijn voeten* (Middelburg 1635) door Willem Teellinck. Beeld Universiteitsbibliotheek Leiden

Afb. 4b. De annunciatie gegraveerd door Theodoor Matham, op de titelpagina van *Kerkelijke Getyden van De Hoogwaardige Moeder Gods*, Zoals die in de Roomse Kerk in 't gebruik zyn (Antwerpen/Amsterdam 1651), door Leonardus Marius. Beeld Ruusbroecgenootschap Antwerpen

Transparant is het tijdschrift van de Vereniging van Christen-Historici (VCH) en verschijnt viermaal per jaar.

Redactieadres:

Hidde Slotboom
transparantredactie@gmail.com

Redactie:

Geeske Bisschop MA
Lydia Boer
Wouter Hofland BSc
Teun Nederveen
Celine Oldenhage MA
Suzanna den Ouden
Roel Schouten
Hidde Slotboom MA (hoofdredacteur)
Matthijs van der Stoep MA
Johan Visser MA

Vormgeving:

Verloop drukkerij - Alblasserdam

Grondslag en doel VCH:

De VCH heeft als grondslag de Bijbel, het geïnspireerde Woord van God, en de gereformeerde belijdenis. De vereniging stelt zich ten doel de bezinning op de geschiedenis en de beoefening en overdracht ervan te bevorderen en aan te moedigen. Ook behartigt de vereniging binnen de kaders van grondslag en doel de belangen van haar leden.

Bestuur:

Marius de Kok MA MSc (secretaris)
Drs. Gerco Hennink (penningmeester)
Dr. Arjan Nobel (voorzitter)

Comité van aanbeveling:

Prof. dr. W. J. op 't Hof
Prof. dr. B. A. Jansen-de Graaf
Prof. dr. J. C. Kennedy
Prof. dr. A. de Reuver
Drs. A. A. van der Schans
Prof. dr. G. J. Schutte
Prof. dr. J. R. Wolffe

Secretariaat VCH:

Marius de Kok
secretariaat.vch@gmail.com

Penningmeester VCH:

Drs. Gerco Hennink
Stadhuisstraat 16
2871 BR Schoonhoven
vch.peningmeester@gmail.com
IBAN: NL33 INGB 0002 6641 13
t.n.v. Vereniging van Christen-Historici

Abonnementen:

Via onze website www.christenhistorici.nl kunt u abonnee worden van Transparant. U kunt zich ook wenden tot het secretariaat. Een abonnement kan op ieder gewenst moment ingaan. Een abonnee is automatisch lid van de VCH, tenzij hij of zij schriftelijk aangeeft dat niet te wensen. Leden krijgen korting bij evenementen die de VCH organiseert. Een abonnement kost slechts € 27,50 per jaar. Studenten kunnen op vertoon van een kopie van hun studentenkaart abonnee worden voor € 13,75 per jaar. Het studententarief geldt voor een periode van maximaal vijf jaar. U krijgt een acceptgiro waarmee u het abonnementsgeld kunt voldoen. Opzegging dient te gebeuren uiterlijk op 1 december voorafgaand aan het abonnementsjaar. Een los nummer kunt u bestellen via het secretariaat voor € 7,00 inclusief verzendkosten.

© 2024 Vereniging van Christen-Historici.

Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd en/of vermenigvuldigd zonder schriftelijke toestemming van de Vereniging van Christen-Historici.

Issn0928/1282

- 6 Interview met Peter-Ben Smit
- 11 Vrouwen in het ambt
- 12 Homoseksualiteit in christelijk Nederland
- 17 Van geestelijke maagden tot domineesvrouwen: emancipatie in vroegere eeuwen

Zelfportret van Anna Maria van Schurman (door Anna Maria van Schurman, 1633). Beeld Rijksmuseum Amsterdam

- 22 De baard in gereformeerde kringen
- 26 Een geschiedenis van macht in Den Haag
- 28 Journalistiek van Abraham Kuyper

Omslag: Allegorie op het katholieke geloof (door Johannes Vermeer, ca. 1670-1672).

Beeld Metropolitan Museum of Art

Gender en de kerk

Discussies over gender zijn in onze cultuur aan de orde van de dag. Daarom zijn ze ook in de kerk niet meer weg te denken. En dat is maar goed ook. Gender gaat immers over de manieren waarop mensen uiting geven aan hun geslacht. Zwarte pakken, rokken en hoedjes hebben dus net zoveel met gender te maken als *drag* en de *gay pride*. Het is in die zin niet meer dan logisch dat ook *Transparant* aandacht besteedt aan dit onderwerp. En een primeur is het zeker niet: de allereerste *Transparant* ging in 1990 over 'vrouwengeschiedenis'.

Welke rol speelde gender in de tijd van de Bijbel? Redactieleden Wouter Hoffland en Roel Schouten spraken Peter-Ben Smit, die als hoogleraar Contextuele Bijbelinterpretatie onderzoek doet naar

mannelijkheid in het Nieuwe Testament. Volgens Smit was Jezus' kruisiging een vernedering zonder weerga: in de Romeinse cultuur was het de grootste schande die je een man kon aandoen.

In de vroegmoderne tijd bood een religieus leven katholieke vrouwen de gelegenheid om 'een huwelijk met beperkingen' te ontlopen, schrijft Evelyn Verheggen. Na de Reformatie werd voor protestanten op den duur het gezin het ideaal. In de Republiek was voor protestantse vrouwen het vrije leven in een religieuze gemeenschap onbereikbaar geworden.

Voor protestantse mannen werd in diezelfde tijd het al dan niet laten staan van hun baard een gewichtig vraagstuk. Met Johan Visser schreef ik een artikel waarin we de discussie over de baard in vogelvlucht volgen, van de zeventiende eeuw tot vandaag. Opvallend is dat in de zeventiende eeuw ook redeneringen werden gebruikt die veel lijken op de onderbouwingen aan de hand van de 'scheppingsorde', die vandaag de dag in zwang zijn.

Deze scheppingsorde speelt een voorname rol in het debat over homoseksualiteit. David Bos schreef over de gereformeerde omgang met dit thema. Hij beschrijft de weerstand en (langzame) acceptatie in de periode tussen de verschijning van de roman *God's gevangene* in 1923 en de verspreiding van de Nederlandse versie van de Nashvilleverklaring in 2019.

De artikelen in dit nummer laten zien dat gender veel meer is dan een strijdkreet: het is een belangrijk thema, dat ook in de geschiedschrijving van christelijk Nederland een plaats verdient. Ik wens u veel leesplezier!

Hidde Slotboom

HISTORISCHE PAREL

Dit is een van de bekendste schilderijen die de 17^e-eeuwse schilder Gerard Dou ons heeft nagelaten. Op het schilderij zien we een oude vrouw die leest uit het zogenaamde lectionarium, een vast leesrooster van Bijbelteksten. Dat het Bijbelgedeelte van belang is voor het portret blijkt uit het feit dat Dou het zeer nauwkeurig en leesbaar op doek heeft gezet. De vrouw leest uit Lukas 19 over het verstandig omgaan met aardse bezittingen. Aan haar kleding, waaronder de bontmuts en bontkraag, is te zien dat zij behoorlijk wat geld te besteden heeft. Het feit dat zij als vrouw leest, zegt overigens niets over haar afkomst. De geletterdheid was in de 17^e-eeuwse Republiek behoorlijk hoog. Bijna de helft van de vrouwen kon rond die tijd al lezen.

Lezende oude vrouw (door Gerard Dou, ca. 1631-1632). Beeld Rijksmuseum

